

A GLOBÁLIS

KAPITALIZMUS ELVISELHETETLEN KÖNNYŰSÉGE

KONTLER LÁSZLÓ

Istvan Hont:

Jealousy of Trade. International Competition and the Nation-State in Historical Perspective

The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2005.

xviii + 541 old., \$ 49.95

Istvan Hont – Hont István – harminc éve Angliában élő magyar történész, a cambridge-i egyetem tanára, a King's College tagja. 1969–72-ben több cikket is publikált Magyarországon,¹ egyetemi doktori disszertációjára épülő tanulmánya a XVIII. századi skót politikai gazdaságtan témakörében pedig egy tudományos diákköri kiadványban jelent meg.² Azóta egyedül *A szükségletek és az igazságosság A nemzetek gazdagságában c.*, a jelen kötetben is szereplő tanulmánya volt olvasható magyarul.³ Ez többféleképpen is beszédes körülmény. Egyrészt arra vall, hogy a szakma hazai közegének szemszögéből *extra Hungariam non est vita* (értve ezen az országhatárokon és a magyar történetírás hagyományos tematikáján kívüli létezés kombinációját): azt leszámítva, hogy Hontnak a kilencvenes évek közepén a Collegium Budapest *felőlvajként* egy szemináriumsorozat keretében alkalma nyílt Budapesten felvonultatni a „cambridge-i” típusú eszmetörténet-írás derékhadát, s meghívást kapott még néhány konferenciára, Magyarországon kevésbé keltett feltűnést, hogy szerzőnk – egykori tanára, H. Balázs Éva szóhasználatával – az említett területen afféle „világmárka”. Másfelől azonban azt is érdemes megjegyezni, hogy Hont budapesti egyetemistaként „azokban” az időkben is rátalál(hatott) utóbb Cambridge-ben kiteljesedő pályafutásának vezérfonalára, a skót felvilágosodásra – mely éppen akkoriban vált az új szemléletű eszmetörténeti kutatások húzóágazatává. S ez sem kevésbé figyelemre méltó körülmény.

A *Jealousy of Trade* Hume nevezetes esszéjétől⁴ kölcsönzi címét, s Hontnak az 1983 és 1994 közötti években publikált tanulmányait gyűjti össze (szám szerint hetet), melyeket a szerző az egyes írások közötti koherenciát megvilágító, az átfogó témákat ki-domborító, monográfiaméretű bevezetéssel látott el. Miközben Hont perspektívája kérelmelhetlenül történeti – azaz revizionista pályatársaival együtt évtizedek óta azon munkálkodik, hogy a XIX. században győzedelmes „izmusok” rétegei alól felszínre hozza a politikai gondolkodás kora újkorban megélt tradícióit –,

nem riad vissza az aktualizálástól. A könyv vezérmotívuma az a gondolat, hogy ha komolyan vesszük a politikai és közgazdaságtani gondolkodás történetét, belátható, hogy korunk globalizációs vitáinak fogalmi eszköztára aligha tartalmaz új elemeket. Mindössze annyi történt, hogy a kereskedelmi társadalom XVIII. századi kezdeteinek elemzői által elképzelt jövő a mi jelenünké vált. Ebben a jelenben 1989, a hidegháború vége nem a „nyugati értékek” diadalát fémjelzi, hanem a szabad piac és a nyitott kereskedelmi állam győzelmét a tervgazdaság és a zárt kereskedelmi állam fölött. Olyan történelmi pillanatról van szó tehát, amikor a „kereskedés” teremt politikai szabadságot – s David Hume és Adam Smith azt mondhatná, nem először van ez így: elődeiktől eltérően az általuk megfigyelt és elemzett XVIII. századi brit szabadságot sem elsősorban a reneszánsz és a reformáció, netán a whig párt hőseinek, hanem a kereskedés előretörésének tulajdonították. Igaz, ha a modern „nyugati” államok létfeltételei között a népszuverenitáson alapuló liberális demokrácia politikai berendezkedése elegendik a tőkés világgazdaság mozgásaira való reakálás állandó kényszerével, ez a kombiná-

1 ■ Karl Popper és a formális amerikai történetfilozófia. *Világtörténet*, 18. szám, 1969. 3-22. old., Az angol morálfilozófia hétköznapijából. *Világosság*, 1970. 7. szám, 415-417. old., A pap szerepe az amerikai egyetemen. *Világosság*, 1970. 11. szám, 695-698. old., Az „ökotaktika” lehetőségei Angliában. *Világosság*, 1971. 1. szám. A bibliáritikától az abszolút idealizmusig. F. H. Bradley: A kritikai történelem előfeltételei (1874). *Világosság*, 1971. 7. szám, 398-408 old., Vallási tényezők a korai holland kapitalizmusban. *Világosság*, 1972. 5. szám, 303-308. old.

2 ■ Hont István: David Hume és a „szegény” országok növekedési stratégiája a XVIII. században. In: Klaniczay Gábor, Pajkossy Gábor, Ring Éva (szerk.): *Dolgozatok a feudális kori művelődéstörténet köréből*. ELTE BTK, Bp., 1974. 211-240. old.

3 ■ In: Madarász Aladár (szerk.): *Közgazdasági eszmetörténet*. Osiris, Bp., 2000. 110-156. old.

4 ■ Hume: A kereskedelembe való féltékenységről. In: *David Hume összes esszéi*. Atlantisz, Bp., 1994. II. köt., 91-96. old.

5 ■ Pl. John Dunn: *The Political Thought of John Locke*. Cambridge University Press, Cambridge, 1969; J. G. A. Pocock: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press, Princeton, 1975; Duncan Forbes: *Hume's Philosophical Politics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1975; Donald Winch: *Adam Smith's Politics: An Essay in Historiographical Revision*. Cambridge University Press, Cambridge, 1978.; Quentin Skinner: *Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 1978; Richard Tuck: *Natural Law Theories: Their Origin and Development*. Cambridge University Press, Cambridge, 1979. Magyar nyelvű válogatás: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997.

ció nem feltétlenül a siker záloga, hanem egyúttal folytonos belső és külső konfliktusforrás is – ahogyan azt e rend kialakulásának évtizedeiben sokan felismerték, és változatos ítéleteket alkottak róla. Mindenesetre Hont meggyőző állítása szerint mindebből az következik, hogy a modern szabadság és története nem fogható fel kizárólag morális és politikai összefüggésben, hanem mint a politika és a gazdaság közötti sajátosan modern feszültség következményét érdemes szemügyre venni.

A *Jealousy of Trade* lapjain e szemügyre vétel valósul meg, temérdek ismert klasszikus és kevésbé ismert, de ugyan-csak korszakos hatású korabeli szöveg erősen kontextualizált olvasatával, a revizionista eszmétörténeti értékelések revíziójával. Az alábbiakban szükség lesz a kötet bonyolult, itt-ott szokatlanul csengő és váratlan fordulatokat vevő gondolatmenetének viszonylag részletes rekonstrukciójára, előbb azonban lássuk kutatói környezetét, hogy mit értsünk a „revízió revízióján”.

Az új típusú politikai eszmétörténet-írás, melynek első csúcsteljesítményei Hont pályakezdésének évtizedében láttak napvilágot,⁵ egy olyan historiográfia ellenében fogalmazta meg önmagát, amely fő feladatát a modern politikai ideológiák alapelveinek vindikálásában, jobbára egyfajta liberális üdvtörténet előadásában látta. Pocock, Dunn, Skinner és mások egyúttal azt is állították, hogy a nagyobb empátia a múlt eszméi iránt és a fokozottabb távolságtartás a jelennel szemben – amibe beletartozik a figyelem a nagy újítók mellett a „kis gondolkodók”, a politikai beszéd „normál” szintjét képviselő „reprezentatív” szerzők iránt – éppenséggel a jelen számára is relevánsabb tanulságokkal szolgálhat, mint az általuk bírált kutatói hagyomány. Ennélfogva nem pusztán archeológiai, hanem a mindenkori politikai etikához és cselekvéshez is mércét állító tevékenységnek tekintették az antik és humanista gyökerű republikanizmus politikai aktivizmusának vagy a politikai közösséget jogok és kötelezettségek cseréjeként elképzelő természetjogi tradíció (és megannyi

más, általuk, pályatársaik és tanítványaik által újrafelfedezett és feltárt hagyomány) elemeinek rekonstrukcióját.

Hont sem kíméli a szabadság progressziójának liberális legendáját, egyúttal azonban az ebben a történetírói környezetben szokatlan nyíltsággal a modern liberalizmus és nacionalizmus alapvetésének feltérképezésére törekszik – pontosabban arra, hogy a liberalizmus genealógiájában szkeptikus gyökereire helyezze a hangsúlyt, s így hozza összefüggésbe a nacionalizmus származás-tanával. Mint írja: „Történeti értelemben kétes kizárólag a reneszánsz republikanizmus és a modern természetjog közötti ellentétre koncentrálni, s e művelet során megfeledkezni az államérdek posztmachiavellianus tanáról, amely se nem republikánus, se nem természetjogi.” (13. old.) A rehabilitációhoz a politikai gazdaságtan elméleteit hívja segítségül: „A *Jealousy of Trade* célja azoknak a politikai felismeréseknek a fellelése a nemzetközi piaci verseny XVIII. századi elméleteiben, amelyek a XXI. század számára is jelentősek.” (4. old.) Ehhez pedig azt a folyamatot kell rekonstruálni, melynek során a gazdaság(tan) „politikaivá” vált, azaz amelyben a nemzetközi kereskedelemben elért sikerek és elszenvedett kudarok mindinkább meghatározták az állam túlélési esélyeit.

E folyamatot Hont egy beszédes fogalmi átalakuláson illusztrálja: míg a XVII. század közepén Hobbes – aki a gazdaság ignorálásával ebben az összefüggésben premodern gondolkodóként jelenik meg – az „állami féltékenységről” beszél, száz év múltán Hume a „kereskedelmi féltékenységről” értekezik. Hume és kortársai számára ez a terminus egy vészterhes paradoxont jelölt. Úgy vélték, a kereskedés viszonyosságon alapuló logikájából – nem úgy, mint az állam nagyságán (*grandezza*) vagy legalább „megtartásán” (*mantenere*) akár erőszakkal is munkálkodó machiavellianus államrezonból, „a szükségszerűség politikájából” – a későbbi győztesek és vesztesek közötti háború nem következik. A háború és a kereskedés elvileg el-



térő történelmi korszakok közéleti-politikai stílusait képviseli. Beteges összemosásuk a „kereskedelmi féltékenység” jelenségében új intézményeket hív létre, valamint a hadviselés új típusait – sokkal aggasztóbb következményekkel, mint a régi birodalmak idején. A paradoxonokat fokozta, hogy miközben a mai kutatásban általában modernség előttinek, sőt modernségellenesnek minősülő reneszánsz republikanizmus belpolitikai okokból – a politikai erényt aláaknázó potenciálja miatt – bizalmatlan volt a kereskedés és a piac iránt, de nem vetette el a harciasságot, az emberi jogok modern metanyelvét megelőlegező természetjog viszont nyitott volt a politikai gazdaságtanra, mindkét irányzat egyaránt elítélte az „állami” és a „kereskedelmi féltékenységet” – igaz, a republikánus érzelmű szerzők azért, mert a polgári erény romlásának és egyfajta hamis államrezonnak a forrását látták bennük, a természetjogászok és a közgazdászok pedig épp ellenkezőleg, az antik és a reneszánsz harciasság anakronisztikus túlélését a kereskedelmi modernitás körülményei között.⁶

Pár nemzedékkel később a forradalmi és a napóleoni korszak klasszikus liberális értelmezésében a „régiek és a modernek szabadságáról” elmélkedő Benjamin Constant éppen ebből a gondolatkörből merített, melyet egyben popularizált is.⁷ Az imént felvázolt feszültségek mellett azonban akkor és azóta is viszonylag kevésbé figyeltek az olyan affinitásokra, amilyen például a nemzeti nagyság republikánus doktrínája és a globális piacok modern politikája között van. Hont ezekkel is kiemelten foglalkozik. S miközben félreérthetetlenül a liberalizmus, a gazdasági nacionalizmus, a globalizáció genezisének kérdéseit taglalja, következetes kontextualista szóhasználattal a gazdasági neomachiavellizmus XVIII. századi viszontagságairól, a kereskedő társadalom felvilágosodás kori elméleteiről, a politika gazdasági korlátjaira vonatkozó korabeli elképzelésekről ír.

Mindezen elméletek közös szervező elve az a szkeptikus morálfilozófiai felfogás, hogy a társadalom kötőanyaga tagjainak haszonelvű viszonsága – különösen a fejlődés „kereskedő” fokán, mely betetőzi e fejlődést, s mint ilyen az ember legsajátabb karakterét bontakoztatja ki. Keresztény-augusztinianus környezetben e gondolat a bűnös (bűnbeesés utáni) emberi önzés és az általa vezérelt képmutatás paradoxonaként fogalmazódott meg (például Pierre Nicole janzenista perspektívájában): az emberek, (be)látván a világ isteni elrendezését, éppen az önszeretettől és a kevélységtől hajtva sietnek egymás segítségére, mert ettől remélik mások elismerését és a vele járó rangot. De hasonló konklúziókra vezetett az epikureizmus iránti, fokozódó érdeklődés is: egy Hontéval szinte egyszerre megjelent és sok tekintetben azonos ihletésű, nagyszabású összehasonlító munka szerint az emberi természet felvilágosodás korabeli búvárlása egészében ágostoni és epikureista alapokon nyugodott, s a politikai gazdaságtan éppen mint az ebből adódó feszültségek feloldásának kísér-

lete vezetett egy olyan tudomány megalapításának törekvéséhez, amely a társadalmi harmónia megvalósítása által lehetővé tenné a világ (e világ) megjavítását.⁸

Hont előadásában Samuel Pufendorf volt a fenti értelemben vett társadalom „feltalálója” (fel is hívja a figyelmet arra, hogy a XVIII. században emiatt volt szokás őt – számunkra különösen csengő módon – „szocialistaként” emlegetni). A pufendorfi *socialitas* minimális mértékben társias, voltaképpen amorális beállítottság, mely az egyén társas kapcsolataiból származó magánhasznot (illetve „élvezetet”, „jót”) tekinti mindenek felett. A szociabilitás e szükségletelvű átfogalmazása és kifejtése a lépcsőzetes civilizációs fejlődés gondolatával összefüggésben a *zoon politikon* fogalmát mindenestül elutasító és a társas együttélés elengedhetetlen feltételét a szuverén létezésében megjelölő Hobbes korrekciója volt, amely kapóra jött Adam Smithnek a kereskedő társadalomra vonatkozó elmélete kialakításában. A Pufendorf mellett Nicole és más francia moralisták, no meg a hasonló szintézissel kísérletező Bernard Mandeville nyomdokain haladó Smith két főműve a piaci magatartás „teljes” elemzését nyújtotta: *A nemzetek gazdagsága* a gazdasági versenyt, *Az erkölcsi érzelmek elmélete* pedig a kommerciális ember mesterséges erkölcsiségét tekintette át minden részletében.

A civilizáció folyamatával és kimenetelével alapvetően elégedett Smith és Hume mindazonáltal aggodalommal tekintett kora belpolitikai és nemzetközi konfliktusokkal terhes állapotára, amit nem voltak hajlandók kizárólag a kétségkívül egyre intenzívebb kereskedelmi rivalizálás számlájára írni. A modern politikát megmérgező féltékenységet – a „nacionalizmust” – a machiavelliánus politikai erkölcs maradványaként fogták fel, s e rákfene tanulmányozásához számukra a hétéves háború töltötte be az állatorvosi ló szerepét. A skót klasszikusok értelmezéséhez azonban Hont több-rétegű kontextust teremt. Ezt a célt szolgálja a kötet második fejezeteként publikált tanulmány a nemzetközi kereskedelmi vetélkedéssel kapcsolatban az 1688-as forradalom utáni időszakban megfogalmazódott nézetekről. De talán ennél is lényegesebb, hogy Hont folyamatos brit–francia dialógust feltételez és demonstrál az említett témákban François Fénelontól a fiziokratákig és tovább. Ez a dialógus az egész kötetben megkülönböztetett figyelmet kap. E vizsgálódá-

6 ■ Több tanulmány foglalkozik a republikanizmus, a természetjog és a politikai gazdaságtan „nyelveinek” bonyolult viszonyával a következő kötetben: István Hont, Michael Ignatieff (szerk.): *Wealth and Virtue. The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. A *Jealousy of Trade* fejezetei közül kettő is eredetileg ebben a kötetben jelent meg.

7 ■ Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*. Vál. Ludassy Mária. Atlantisz, Bp., 1997. Különösen 33–72., 235–260. old.

8 ■ John Robertson: *The Case for the Enlightenment: Scotland and Naples 1680–1760*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

sok tengelyében az a gondolat állt, hogy a kereskedés „feltékenységet” gerjesztő válfaja nem hozható összefüggésbe a társadalom fundamentumát alkotó és az emberiség világméretű egyesítésének reményét megalapozó pufendorfi reciprocitással, mivel csak a kereskedelem fejlődésének előrehaladott szakaszában jelentkezik, amikor az már a szükségletek kielégítésén túlmenően a profitszerzést célozza. Ezen a szinten, kiált a fejlődésben élenjáró országokban, így Angliában, a kereskedés beágyazódik az államérdekek közé, ami a politikai korrupció különösen veszedelmes változatával fenyeget: a hagyományos felfogásban a politikai korrupció a fejedelem érdekének előnyben részesítését jelentette a nép javával szemben, most azonban valamiféle állam- vagy társadalomtudomány álcájában jelent meg, amennyiben a piacpolitikának „szaktanácsokon” kellett nyugodnia, s e tanácsokat a legavatottabbak – maguk a kereskedők – a saját érdekeiknek megfelelően adták, olyan érveket vonultatva fel a protekcionizmus mellett, amelyekkel szemben a kereskedelem dolgában tapasztalatlan, a XVII. századból örökölt államoknak nem lehettek hathatós ellenvetéseik. Ugyanakkor valamely „kereskedő nemzet” sikerei a nemzetközi piacon csalóka módon a nemzeti azonosság tényezőjévé, kiélezett helyzetben pedig – innen a hétéves háború tapasztalatainak jelentősége – az agresszív nacionalizmus forrásává válhatnak. A „nacionalizmus” éppen e problémák együttese miatt tekinthető egyszerre a késő reneszánsz kori nemzetközi politikai vetélkedés örökösének s egyúttal különösen „romlott” változatának.

Ezeket az összefüggéseket a szigetországot a kontinentstől elválasztó csatorna mindkét partján már a XVII–XVIII. század fordulóján számosan felismerték, s igen változatos következtetéseket vontak le belőlük. Fénelon és a Napkirály rendszerének más kritikusa mint az „olasz” politika és a colbertizmus katasztrofális hatását utasították el a katonai és kereskedelmi agresszió kombinációját, hevesen ágáltak a háború és a piac ellen, s a mindkettőt ösztönző fényűzés visszaszorítását szorgalmazták. Az angol–skót uniót bíráló Andrew Fletcher a nemzetközi kapcsolatoknak az angol neomachiavellianus politikai ökonómiával szembeállított, „kozmpolita republikánus” modelljét a kereskedést ugyancsak feladó, gazdaságilag bezárkózó, erényes agrárköztársaságok eszményére építette. Mások szerint a kereskedést és a luxust csak az a kártékonyra, hogy összefonódott a militarizmussal és az államrezonnal, ezért a piac depolitizálása a megfelelő megoldás: Saint-Pierre abbé „örökbéke-tervezete” éppenséggel a szabad kereskedelem és az európai államok közötti konföderáció megvalósulásától, az 1707-es unió hívei pedig az „állami feltékenység” eloszlásától várták a kereskedelmi feltékenység elhalását.

Utóbbiak számára azonban egyúttal fejtörést – és aggodalmat – okozott némely, az európai politika és kereskedelem szerkezetének átalakulásából adódó jelenség. Az erősen kompetitív nemzetközi szintér real-

itásai – mint minden korabeli hatalmat – Angliát is a katonai kiadások szédületes tempójú növelésére kényszerítették, s míg a szükséges összegek előteremtésének módszerei közül az adósságvállalásnál ajánlatosabbnak tűnt a kereskedelmi gépezet hatékonyságának fokozása, ennek is megvoltak a kockázatai. A hatékonyság ebben az esetben az európai árháborúban való fölényt, a vetélytársak „alulajánlását” jelentette, ami azonban alacsony előállítási költségeket, mindenekelőtt olcsó munkaerőt feltételezett – márpedig az angol munkabérek szintje magas volt. Hogy az elmaradottságból paradox módon előnyök is származhatnak, azt brit viszonylatban az angol–ír cserekapcsolatok vetették fel: ahelyett, hogy az angol cikkek felvevőpiacává vált volna, fennállott a lehetőség annak, hogy éppenséggel az olcsó ír áruk árasztják el Angliát. A századelő angol szerzői, Charles Davenant és kortársai számára ez ésszerű alapul szolgált az „állami feltékenységhez”, azaz az ír kereskedelmi törekvések politikai vagy akár katonai eszközökkel való megfékezéséhez, de ennél nagyraltóbb elképzelésekkel is előálltak. Ezek szerint Angliának kereskedelmi birodalom – hódítás, beolvasztás: a XIV. Lajos Franciaországára jellemző módszerek – helyett egy „új globalizáció” serkentésével és kiaknázásával kell Európa vezető kereskedelmi hatalmává válnia, mely nem a természeti kincsek, hanem a munkaerő költségeinek eltérésére épít, nem az egzotikus, hanem a hagyományos termékek iránti igények kielégítését veszi célba, melyeket lényegesen olcsóbban szerez be – például Indiából, ahol Anglia a tengerek fölötti ellenőrzése révén monopolhelyzetben érezhette magát az alacsony munkabérek kiaknázásában. Neomachiavellianus kereskedelmi államrezon volt ez a javából: Davenanték akár az angol iparnak az árverseny következtében bekövetkező elsorvadását is készek lettek volna vállalni (bár kompenzációs mechanizmusokra ők is gondoltak) – meg is kapták a magukét mint a Kelet-indiai Társaság bértollnokai.

Mindezek csak az első, a XVIII. századi politikai gazdaságtanban a „gazdag ország – szegény ország” dilemmát felvető epizódjai voltak annak a vitának, melyhez a skót felvilágosodás legismertebb képviselői, Hume és Smith ismét francia kortársaikkal és a kevésbé ismert, de jelentős angol teoretikussal, Josiah Tuckerrel folytatott párbeszédben szóltak hozzá. A neomachiavellianus stratégiát elutasító Hume a gazdasági elmaradottság előnyeivel kapcsolatos írszempontú „importálta” Skóciába, s a kereskedelmi globalizáció kozmpolita elméletét támasztotta vele alá. Egyrészt arra számított, hogy az eltérő bérek szerte a földgolyón elősegítik majd a fejlődést, másrészt arra, hogy abszolút értelemben egyenlőtlen cserepartnerek között is elérhető a „viszonylagos előnyök”, ha a felek optimalizálják kereskedelmi profiljukat, vagyis hatékonyságuk függvényében rugalmasan szakosodnak (a gyakorlatban várhatóan: az előnyösebb pozícióból indulók a szakképzettebb

munkát igénylő, mások a „durvább” mesterségekre). A nemzetközi specializáció és a vele párosuló technológiai transzfer nemcsak a „jótékony globalizációt” serkenti, hanem ezáltal a gazdag országok is elkerülhetik a hanyatlást. A kulcs az emberi tőke, a képzés, a szerkezetváltás képessége – nem úgy, mint Smithnél, aki fontosabbnak találta a gépesítést mint a munkaerővel való takarékoság eszközt. E nézetkülönbség ellenére – és annak ellenére, hogy az említett francia vitapartnerek szemszögéből Smith elméletét csak a bürokratikus beavatkozás mellőzése különböztette meg az ipar dominálta gazdasági növekedés colbertista programjától – *A nemzetek gazdagsága* Hume esszéihez hasonlóan a „kereskedelmi féltékenység” leküzdésének útjait kutatta, elutasítva a nemzeti nagyság, illetve fennmaradás keresésének birodalmi vagy akár hegemon megoldásait, és a növekedés belső forrásaira helyezve a hangsúlyt. A „gazdag nemzetek” számára receptje a szabad kereskedelem mellett a mesterségek fejlesztéséből táplálkozó termelékenységfokozásban állt, ami lehetővé teszi, hogy a bérek az alacsony árak mellett is magasak maradjanak.

Nagyjából ebben foglalható össze a kötet három terjedelmes tanulmányból álló első része. Bár a tematika módfelett szerteágazó, fogadjuk el a szerzőnek a bevezetésben előadott nézőpontját: a rendező elv mindvégig az az állítás, hogy a XVII–XVIII. században egy nagyon is konkrét értelemben létezett „nacionalizmus”, mellyel a felvilágosodás meghatározó figurái vitába szálltak. „Az a gondolat, hogy a nacionalizmus kora a XIX. században vette kezdetét, érthetetlen lett volna az olyan, XVIII. század végi politikai gondolkodók számára, mint Adam Smith, Herder, Sieyès vagy a jakobinusok. Mindannyian meg voltak győződve arról, hogy a nacionalizmus szörnyű csapását a XVII. század, a machiavelliánus államrezon hagyta örökül a XVIII. századra.” (137–138. old.) Hont a kötetet lezáró, ugyancsak nagy lélegzetű esszében tér vissza arra a kérdésre, mi köze van ehhez a „nacionalizmushoz” annak a nacionalizmusnak, amelyet a XIX. századból ismerünk, azaz e tekintetben miéle, a többnyire sematikus kezelt hagyományos történelmi korszakhatárokon átívelő folytonosság áll fenn (és milyen törések mutatkoznak). A közbenső három fejezet – a kötet második része – a kompetitív kereskedő államok kialakulása nyomán a szabályozási rendszereik átalakulásával és a XVIII. századi politikai gazdaságtanban ezzel kapcsolatosan zajló vitákkal foglalkozik. A középpontban a pénzügyi forradalom és az agrárpolitikai reform kérdései állnak. Az utóbbiak kapcsán Hont mindenekelőtt Smith törekvéseit elemzi, amikor azt firtatta, mi kell ahhoz, hogy a piaci verseny logikáján alapuló rend ne csak sikeres és – már amennyire lehet – stabil legyen, hanem valamelyest a társadalmi igazságosság is megvalósuljon benne.

Mindez csak az iménti felületen előadásban látszik elkalandozásnak a „kereskedelmi féltékenység” témájától. A „közhitel rapszódijáról” szóló negyedik

fejezet Hume-nak a hitelrendszer veszélyeivel kapcsolatos intéseit veszi szemügyre. Legfontosabb következtetése az, hogy itt Hume nem a kereskedelem esetleges árnyoldalainak kritikusaként lépett fel, hanem egy sajátos értelemben vett kapitalizmust bíralt: *capitaliste* az, aki a kormány által háborúk finanszírozása céljából kibocsátott, kamatozó kötvényekbe investál, a vállain nyugvó rendszer pedig a közhitel rendszere. Sem az ebben az értelemben felfogott „kapitalista”, sem a közhitel nem a kereskedelem terméke, sokkal inkább – ismét csak – a kereskedésbe oltott politikai machiavellizmusé, a nemzetek között a hatalomért és a fölényért folytatott vetélkedésé. A pénzügyi forradalommal így politikailag kártékony érdekcsoport jött létre, mely romlásba sodorja a közösséget azért, hogy a maga eltérő érdekei – pusztán a részvények értékének hullámzása – miatt fölösleges háborút szít, vagy éppenséggel elszabotálja a szükséges háborút – kivéve azt a valószínűtlen esetet, amikor a „kapitalisták” egyúttal patrióták is. Hume aggodalmát és ítéletét sokan visszhangozták a hétéves háború és a francia forradalom közötti években, és javasolt megoldása – az önkéntes államcsőd, tágabb értelemben az a gondolat, hogy vészhelyzetben a szükség törvényt, jelen esetben a „kapitalisták” magántulajdonának szentségére vonatkozó törvényt bont – szintén egyetértésre talált: még Kant is úgy vélte, hogy a hamis államrezont a „valódi” államrezon jól irányzott csapásával lehet és kell kiigazítani.

A „régie európai politikának” azonban a pénzügyi forradalom után is megmaradt egy pillére, melyhez „a köz nyugalmának megőrzése” végett a kormányok akkor is ragaszkodtak, ha egyébként a szabad kereskedelem híveinek mutatkoztak. A létszükségleti cikkek forgalmának és árának szabályozásáról van szó. A *Szükségletek és igazságosság A nemzetek gazdagságában*⁹ című tanulmány Smithnek az ebben a kérdésben kialakított, a gabona kereskedelmének és általában az agrártermékek piacának teljes liberalizálását hirdető álláspontját vizsgálja meg korabeli kontextusában, összefüggésben a részben éppen emiatt a „komor tudomány” megalapítójaként szerzett rossz hírével.

Hont felhívja a figyelmet arra, hogy Smith álláspontjának kialakításához a modern politikaelmélet alapkérdéseinek átgondolására volt szükség, mindezekelőtt a természetjog elveinek alkalmazására a létfenntartási cikkek piaca által meghatározott körülményekre. A természetes jogokkal körülbástyázott polgári szabadság legelkötelezettebb hívei is általában óvakodtak a gabonakereskedelem szabadságának elismerésétől; Smith is azon a véleményen volt, hogy a tulajdonjogot lehetetlen az élethez való joggal

9 ■ A Michael Ignatieff-vel, a *Wealth and Virtue* társszerkesztőjével közösen írt tanulmány alkotja a *Jealousy of Trade* hatodik fejezetét. Némileg zavaró, hogy a második rész tanulmányainak sorrendje eltér attól, ahogyan témájukat Hont a bevezetésben felvezeti (ahol az ötödik fejezetet említi hatodikként és megfordítva – egyébként a kötet szerkezete így valóban logikusabb lenne).

egyenlő mértékben igazolni. Hont részletesen bemutatja azokat a francia vitákat, melyek *A nemzetek gazdagsága* megírásának éveiben zajlottak a liberalizációt hirdető fiziokraták és az ugyancsak „az emberiség pártjából” (a felvilágosodás filozófusainak sorából) érkező ellenfelek között, s amelyek 1776-ban, Smith művének megjelenésével egy időben Turgot reformminisztériumának bukásával és a fiziokrata „iskola” felbomlásával végződtek. Smith azonban egyúttal Rousseau-ra is reflektált – méghozzá folyamatosan, egészen azóta, hogy megjelent értekezése az emberek közötti egyenlőtlenségről és a magántulajdon bűnösségéről. Válaszának lényege a jogok nyelvének beoltása a politikai gazdaságtanával, a hasznosság beágyazása a moralitás kategóriái közé: a magántulajdon olyan szükséges rossz, mely az emberiség termelő képességeinek felszabadításával képes gyarapodó népségek tisztesség megélhetésének biztosítására, s ez egyfajta igazságosság (vonzóbb, mint az, amely az erényes antik polgárok körében rabszolgatömegek leigázása árán valósult meg). Az egalitarizmus az irigység politikája. A kereskedő társadalmakban tapasztalható egyenlőtlenség viszont – paradox módon – hatékony. Smith azt sugallta, hogy a jogi és politikai egyenlőség megfér akár jelentős mértékű gazdasági egyenlőtlenséggel is, méghozzá anélkül, hogy ez állandó instabilitást okozna, éppen azért, mert ez az egyenlőtlenség a legfontosabb feltétele annak, hogy a társadalom gondoskodjék legszegényebb dolgozó tagjainak boldogulásáról is. Ebben a gondolatmenetben persze Smith mindent egy lapra tett fel: ahogy a modern társadalom sikerének és fennmaradásának, úgy az ebben az értelemben vett igazságosságának is a termelékenység szakadatlan fokozása a kulcsa – többek között abból a megfontolásból, hogy azok, akiknek nincs egyebük, mint a munkaerejük, kizárólag ettől remélhetnek túrható életet. Más szóval a vészhelyzet, a sürgető szükség problémájának megoldását az ilyen helyzetek mindenestől való megszüntetésében kereste. S Hont aprólékos elemzéssel mutatja be, hogy e gondolatok származásában a természetjogi hagyomány – Grotius, Locke és mindenekelőtt ismét Pufendorf – játszotta a főszerepet az emberiség követelményéből adódó „tökéletlen kötelezettségek”, illetve az életet és biztonságot garantáló törvény, a természeti törvény „előíró” (*preceptive* – a 427. oldalon különös sajtóhibával: *perceptive*), illetve „megengedő” válfajai közötti finom distinkciókkal.

Mindezek a meglátások nem ismeretlenek a Hont által is bőségesen hivatkozott szakirodalomban. Az ő egyik legizgalmasabb húzása, hogy kivételesen invenciózusan mutatja meg a XVIII. századi gazdaságtan „politikai” mivoltát, azt, hogy ekkor születik meg a felismerés: nem létezik a politikától elszigetelt gazdaság, s bármely gazdaságtani elmélet megvalósítása a politikai környezet függvényében, illetve annak alakításával, politikai folyamatok révén történhet. Smith, aki ezt mindenkinél világosabban látta, igyekezett is

elhatárolni magát a francia „ökonómusoktól” (*économistes* vagy *oeconomists*), azaz a fiziokratáktól, akiknek számos erényét elismerte ugyan, de éppen gazdaságtani rendszerük természetjogi és politikai összetevőivel szemben voltak fenntartásai. Nem ő volt az egyetlen, aki a Quesnay hirdette „törvényes despotizmust”, mely a szabad kereskedelem radikális reform útján való bevezetésének eszköze lett volna, éppoly túlzónak tartotta, mint a Rousseau-féle republikánus szuverenitást. Erre vonatkozó észrevételeit *A nemzetek gazdagságának* azok a fejezetei tartalmazzák, melyek a fiziokratáknak az emberi társadalmak lépcsőzetes (a létfenntartás domináns módja szerint vadászó-gyűjtögető, pásztorkodó, földművelő és kereskedő szakaszra osztott) fejlődéséről alkotott elméletét bírálják. Smith számára e fejlődési modellel kapcsolatban a legfigyelemreméltóbb az, hogy az európai történelemben – azaz a számára legfontosabb esetben – nem érvényesült: Európa „retrográd” módon fejlődött, amennyiben a viszonylag korán kialakult távolsági kereskedelmet csak nagy sokára követte a nagy termelékenységű mezőgazdaság kialakulása. Ez nem kerülte el a fiziokraták figyelmét sem, ők azonban a Colbert-i merkantilizmus felszámolásával mindenestül el akarták törölni ezt a „természetellenes” helyzetet, hogy Európát visszahelyezzék a természetes fejlődés alapjaira.

Smith sem kímélte a merkantil rendszert, de a fiziokraták „alkalmazott természetjogra” alapozott stukturávváltási programja helyett határozottan az európai fejlődés történeti áttekintésére építette a „természetellenes és retrográd rend” politikai gazdaságtanát (innen Hont ötödik tanulmányának címe). A fiziokraták által szorgalmazott sokkterápia Smith szerint forradalommal fenyegetett, ezért ajánlotta az állam visszavonulását a gazdaságirányításból. Úgy vélte, a gazdasági elméletíróknak a működő európai rendszer „retrográd” logikájához alkalmazkodva kell javaslataikat megfogalmazniuk. A négy szakasz teljes modellje akkor lenne alkalmazható az európai fejlődésre, ha a római kereskedő társadalom és a bárbar germán nomádok civilizációs összecsapása után az előbbi nyomtalanul elsüllyedt volna. Ez azonban csak a fejlett agrárrendszerre igaz, a városok és a távolsági kereskedelem nehezen, de fennmaradt, s velük a luxus is, melynek piacra volt szüksége, a piacnak pedig szabad működési feltételekre. A hiú nemesek és a kapzsi kereskedők érdeke közötti véletlenszerű összecsapásnak, s egy sor egyéb „szándékolatlan következménynek” az eredményeként született meg a modern Európára jellemző polgári szabadság – tehát nem „Germánia erdeiben”, mint Montesquieu-nél, hanem egyfajta republikánizmus jegyében, melynek azonban semmi köze nem volt az antik, egalitárius-katonai republikánizmushoz. A posztfeudális Európában a szabad piacon képződő vagyon teremtette meg a biztonságot és a rendet, sőt – a stádiumelmélethez képest fordított logika szerint – a városi piac vonzása

ébresztette fel szendergéséből a mezőgazdaságot is. E „retrográd” rend visszavezénylése a „természetes” útra tehát nem egyszerűen a gazdasági növekedést teszi fölöslegesen kockára, hanem a burzsoá republikanizmus kialakulása során improvizált intézmények eltörlésével a modern szabadság egész építményét aláassa. *A nemzetek gazdagsága* harmadik könyve arra tanít, hogy a nagyszabású gazdasági reform bevezetéséhez legalább annyi politikai érzékre és tudásra van szükség, mint gazdaságtani szakismeretre.

Smith dilemmái nem csengenek ismeretlenül, s csak egyetérteni lehet Hont azon észrevételével, hogy különösen akkor nem, ha saját „kontextusukban”, a leginkább a XVIII. századi Európában reform és forradalom kérdésében zajló viták közegében értelmezzük e dilemmákat. A smithi „kereskedő republikanizmus” összefüggésbe hozható a „kereskedő nemzetállamnak” a közfelfogás szerint a forradalmi korszakban megjelenő problémájával (azaz a kötet harmadik részét alkotó tanulmány témájával) is. *A nemzetek gazdagsága* szerzője a „kereskedelmi féltékenységet” annak tulajdonította, hogy a kereskedők egoista módon manipulálják a „nemzeti ellenségeskedést”, miközben persze nem ők okozzák. Smith *Az erkölcsi érzelmek elmélete* lapjain lényeglátó megállapításokat fogalmazott meg a nemzetek közötti gyűlölködésről. Úgy vélte, az érzelmi azonosulás emberi képessége nem terjedhet ki az emberiség egészére: a csoportkohézió legnagyobb működő egysége a politikai közösség, az ország, melynek határain belül a patriotizmus pozitív jelenség, a külkapcsolatokban azonban olyan módszeres elfogultságot szül, amely irigységgel, féltékenységgel párosulva veszedelmes következményekkel járhat. Hont remek ikonográfiai példákon dokumentálja e gondolatok korabeli kontextusát, idézetei pedig azt, hogy az angol hajózási törvények és általában a merkantil rendszer kritikájával Hume-hoz hasonlóan Smith célja is az volt, hogy a gazdaságpolitikát kiszabadítsa az állami és kereskedelmi féltékenységtől, a nemzeti ellenségeskedés béklyójából. Azt remélte, hogy az azonosság, az önbizalom és az önbecsülés szempontjából nélkülözhetetlen hazaszeretet párosítható a modernitás nemzeti létfeltételei között ugyancsak szükséges kompetitív piaccal úgy, hogy annak a pusztító nemzeti előítélet és irigység helyett nemzeti vetélkedés, a kiválóság konstruktív keresése legyen a következménye.

A vetélkedés, a klasszikus retorikai elmélet morálpeszichológiájából kölcsönzött *aemulatio* – mint Hont hangsúlyozza – a patriotizmussal kapcsolatos XVIII. századi viták kulcsfogalma. S bár az irigységgel közös töről fakadt, és vékony határvonal választotta el tőle, a kettő erkölcsi minőségének különbségét az határozta meg, hogy míg az irigy embert a másik sikerének látványa keseríti el, a törekvőt az bántja – és ösztönzi –, ha a saját teljesítménye elmarad másokétól. Ez összecsengett Smith és mások azon meggyőződésével, hogy az ambíció (így az alapvető igény a mind nagyobb anyagi jólétre) a modern ke-

reskedő társadalmak és a modern nemzetek életének konstitutív eleme, mely nem azonos az erővel, de vele azonos eredmények elérésére képes – a konkrét esetben általa válik összeegyeztethetővé a kereskedelemben a viszonyosság és a heves verseny. A kereskedelmi féltékenység felszámolásához nem elszigetelődésre, még kevésbé a kereskedelem felszámolására vagy visszafogására van szükség, hanem az *aemulatio*-t serkentő gazdaságpolitikára. Hont szerint nem anakronizmus a „nemzeti irigységet” nacionalizmusként, a „kereskedelmi féltékenységet” gazdasági nacionalizmusként azonosítani; a mindkettőt bíráló Smith pedig olyan mérsékelt, liberális „nacionalista”, akinek felfogásában a nemzet a modern szabadság politikai rendszerének legmegfelelőbb kerete, miközben éles szemmel elemzi és eredeti megoldásokkal próbálja megakadályozni a patriotizmus esetleges elfajulását agresszív nacionalizmussá.

Smithnek az iméntiekben összefoglalt analízisét Hont csak a bevezetőben taglalja részletesen, ez azonban elég ahhoz, hogy hidat verjen a kötet második része és záró tanulmánya közé, melynek témája „a megosztott emberiség permanens válsága” (sajátos válaszként „a nemzetállam korunkbeli válságával” kapcsolatos vélekedésekre), illetve a nemzetállam fogalmának értelmezése a hobbesi szuverenitáselmélet XVIII. századi revízióinak tükrében. Más szóval: az „állami” és „kereskedelmi féltékenység” régebbi politikai nyelvezete és a modernebb „nacionalizmus” szóhasználat közötti kapcsolatok feltárása azáltal, hogy összefüggésbe hozza a poszthobbesiánus államelmélet és a XVIII–XIX. századi politikai gazdaságtan fejlődését.

A fejezet központi tézise annak a nézetnek a bírálata, hogy a nacionalizmus elméleti gyökereit a francia forradalomban kellene keresni. Hont ehelyett a XIX. század előtti és a francia forradalom utáni nacionalizmus-fogalmak összehasonlítása alapján azt állítja, hogy a forradalom sikertelen antinacionalista kísérlet volt, és nem oldotta meg a modern republikánus államiség karakterének kérdését, hanem a népszuverenitásra, illetve a nemzet és az állam lehetséges összekapcsolódására vonatkozóan olyan alternatívákat és ellentmondásokat vetett fel, amelyek örökségét a nemzetállam eszméje a mai napig hordozza. Először arra emlékeztet, hogy „nemzetállamnak” az minősül, amelyben az állam fölötti szuverenitást a területén lakó népesség gyakorolja, s ezzel összefüggésben felidézi azokat a kora újkori vitákat, amelyek egy-egy adott terület fölötti egyéni vagy kollektív tulajdonjog forrásával voltak kapcsolatosak – hogy megállapíthassa: egyes nemzetállamok vagy „nemzetállamok” (leplezett birodalmak) bomlása vagy éppen szupranacionális szerveződéseknél való alárendelődése nem feltétlenül jelenti általában „a” nemzetállam krízisét, legföljebb a konkrét esetben a területi igény legitimációjának problémáját. Ezt követően az újkori államépítési folyamatának bevett szekvenciáját veszi szemügyre

re („összetett” állam, azaz dinasztikus egyesülés intézményi homogenizáció nélkül; „abszolútizmus”, azaz modern monarchikus szuverenitás; a monarchikus abszolútizmus átalakulása „népi abszolútizmus-sá”, nemzeti szuverenitássá), s ennek kapcsán a második és a harmadik szakasz közötti folytonosságot hangsúlyozza, ami viszont megkerülhetetlenné teszi azt a kérdést, hogyan fordulhatott az abszolút monarchia saját látszólagos ellentétébe: a modern alkotmányos köztársaságba.

Ezen a ponton válik Hont számára relevánssá az a vita, melyet Sieyès abbé folytatott Robespierre-rel és híveivel a francia alkotmányról, s amelyet a közfelfogás nemcsak a monarchizmus és a republikanizmus versengéseként, hanem a modern nacionalizmus kezdeteként is számon tart. Hont meggyőzően hozza összefüggésbe Sieyès politikai gondolkodását Hobbeséval. Az előbbi nemzetfogalma az utóbbi (a XIV. Lajos-i abszolútizmusra egészen jól illő) államfogalmának „redeszkripciója”, s amikor az abbé a nemzetet állította Franciaország alkotmányos megújításának tengelyébe, nemcsak az *ancien régime*-et támadta, hanem a nemzetnek a kevert alkotmány korporatív hagyományából és a republikanizmusból vett fogalmát is felülvizsgálta. Ehhez az kellett, hogy – Hobbestól és Rousseau-tól eltérően – tudomást vegyen a kereskedés által táplált szociabilitásról, s a modern képviseleti köztársaságot gazdasági alapjainak összefüggésében gondolja el. Hont ábrázolásában Sieyèsnél a munkamegosztás valósággal konstituálja a képviseleti társadalmat, amennyiben az önellátást a tranzakciók viszonyosságával cseréli fel, s így a társadalom tagjai valamennyi szükségletük (köztük közéleti szükségleteik) kielégítését a más mesterséget űző képviselőiktől várhatják. Meghökkenítő jelzős szókapcsolata szerint Sieyès is Pufendorf XVII. századi Hobbes-revizíójának szellemében gondolkodó „piaci szocialista” volt (a fent leírt speciális értelemben): bírálta a gazdasági fennmaradás közös érdeke és az érte kifejtett közös erőfeszítés által összefogott népességen belüli jogi megkülönböztetést megosztó hatása miatt, és a területegyesítés, valamint a polgári egalitarizmus kombinációjától remélte Franciaország „igazi” nemzeté kovácsolódását.

Miután a demokrácia ma jobbra a kereskedő társadalomban megvalósuló képviseleti köztársaságot jelenti, nem meglepő, hogy Sieyès erőfeszítései az alkotmányos képviselet (a *ré-publique*) védelmében a jakobinusok szorgalmazta közvetlen demokráciával (a *ré-totale*-l) szemben különös figyelmet kaptak a francia forradalom korabeli politikai gondolkodás revizionista értelmezéseiben. Hont szerint azonban ahelyett, hogy későbbi fejlemények előfutárát látnánk benne, inkább arra érdemes felfigyelnünk, hogy a nemzetállammal és a nacionalizmussal kapcsolatos későbbi viták azokat a dilemmákat feszegetik újból és újból, amelyeket első ízben az *Emberi és polgári jogok*

nyilatkozata és a királyi vétó körüli vihar hozott a felszínre. Ezzel kapcsolatban emlékeztet arra, hogy a forradalom „antik republikánus” pártja, azaz Sieyès jakobinus ellenfelei egyúttal a modern szuverenitás hobbesi koncepcióját és a kereskedő társadalmat is hevesen elutasították, az európai érdekpolitika és államrezon kitartó, évszázados filozófiai kritikájához illeszkedve, mely röviddel korábban *A két India filozófikus és politikai története* Raynal abbé által jegyzett kötetében a modern államok és a kereskedelmi háborúzás patológikus állapotait konkrétan a globalizációval és a kereskedelmi feltékenységgel hozta összefüggésbe. Az 1793-as jakobinus alkotmány alapzata a XVIII. századi államrezon-kritika ultraradikális változata lett: a forradalom egyik fő okaként is azonosított alattomos nemzeti versengés – állami-kereskedelmi feltékenység – megszüntését a jakobinusok a probléma gyökeres kezelésétől, a modern államrendszer mindenestől való elpusztításától remélték. Ez volt a külpolitikai megfelelője a XVI. század óta formálódó modern szuverenitás-elmélet ellen intézett kritikájuknak, mely egyúttal a korlátozott választójog alapján működő képviseleti kormányzást is a zsarnokság leggyűlöletesebb formájaként utasította el.

Az általuk alternatívaként kínált „nemzeti szuverenitás”, az antik köztársaság felélesztése a nagy kiterjedésű modern állam keretei között, és a vele párosuló nemzetközi program – az országhatárokon átívelő testvériség, voltaképpen a globális léptékű politikai homogenizálás és erkölcsi megtisztítás programja – azonban paradox következményekkel járt. A szociabilitás modern, „kereskedelmi” formájának elutasítása, ami a jakobinus doktrína veleje volt (s persze hosszú előtörténetre tekinthetett vissza, melyet Hont szintén összefoglal), a csoportkohézió politika *előtti* elvei között kutatva alternatíva után, a természetes szociabilitás „antipolitikus” felelevenítésével olyan államelméleteket hívott életre, melyek éppúgy nacionalistának minősíthetők, mint azok, amelyeket az európai felvilágosult *mainstream* egy jelentős csoportja elutasított. Herder elképzelése, mely a kulturálisnyelvi nemzetet avatta e politikai előtti és utáni, az emberiség államok nélküli boldogulását is lehetővé tevő szociabilitás megteremtőjévé és közegévé, csak a (talán) legismertebb ilyen szellemű kísérlet.

A nacionalizmus tehát nem a francia forradalom gyermeke – állítja ismételtelen Hont. Maga a terminus, ha elszigetelten is, ugyancsak létezett már korábban, s az újkor államközi hatalmi viszonyainak egész „korrupt” rendszerét jelölte, mely ellen a francia forradalom sikertelenül lázadt, éppenséggel olyan eszmék jegyében, melyek a nacionalizmus „második eljövetelet” készítették elő. Ezeket a fejleményeket Hont ismét következetesen a velük összefüggésbe hozható gazdaságtani doktrína tükrében tárgyalja: bár a „zárt kereskedelmi állam” elnevezése és koncepciójának kifejtése Fichtétől származik, voltaképpen jakobinus eszme testesül meg benne. A gazdasági izolacionizmus pedig megfelelt az eredetileg békepárti jakobi-

nusok azon meggyőződésének, hogy a politikailag elmaradott szomszédos országok népességének bekebelezése az új francia rendszer felhígulásának kockázatával járna, s többek között ez állt a csakis a védekező háborút legitimnek elismerő katonai doktrínájuk hátterében. A defenzív, antinacionalista és anti-imperialista retorika akkor is fennmaradt, amikor kiderült: a belső köztársasági rend védelme a nemzetközi rendszer gyökeres (persze az egyetemes humanitás nevében végrehajtandó) megváltoztatása nélkül lehetetlen, s a terror körülményei között a jakobinus republikanizmus a nemzeti patriotizmus legdrámaibb, az „idegenekkel” és „kozmpolitákkal” szemben következetesen gyanakvó változatává alakult át. E nacionalista republikanizmus katonai sikere nem meglepő: nem egy republikánus gondolkodó jósolta, hogy ha a polgárokból verbuvált, nemzeti patriotizmustól fűtött hadsereg egyszer egy nagy és népes államban megvalósul, akkor „nyerő kombináció” lesz. Az antik – római – militarizmus e feltámasztása beszédesen mutat rá a modern nacionalizmus paradox eredetére. Bár a forradalom korántsem vetett véget a nacionalizmusnak, ez nem a XVII–XVIII. századi status quo, a hétéves háború korabeli monarchikus patriotizmus helyreállítását jelentette, hanem azt, hogy az antik katonai patriotizmus szellemének felélesztésével visszakerült a politika konstitutív elemei közé a szenvedély, ami a XIX. századi nacionalizmus erőforrásává, s tragikus XX. századi pályafutásának okává vált. Ehhez persze az is kellett, hogy a forradalom gyakorlatát és elveit a forradalom utáni világ magáévá tegye, s a forradalommal szembehelyezkedő nagy „nemzetállamok” politikájába beemelje – ami Franciaország sikereit meggondolva egyáltalán nem váratlan fejlemény.

A *Jealousy of Trade*, mint szerzője hangsúlyozza, „nem monográfia” (5. old.). A fenti részletes tartalmi összefoglaló egyebek mellett azért volt szükséges, hogy (ha mégoly tökéletlenül is) megmutassa, hányféleképpen közelíti meg a kötet a XVII–XIX. századi politikai és közgazdaságtani gondolkodás szövevényes útjain azt, amit alighanem Hont maga is csak időközben, fokozatosan (a fejezetek némelyikére nézve – megkockázatom – utólag) azonosított az eltérő időben és eltérő kutatási feladatok megoldására született tanulmányok átfogó témájaként. A mesteri bevezetés kétséget kizáróan meggyőzi az olvasót arról, hogy ez a téma – az alcím megfogalmazásával élve – „a nemzetközi verseny és a nemzetállam történeti perspektívában”, s ha a tanulmányokat a bevezető után olvassuk (mint e sorok írója: újra), eközben is, az érvelés és a tematika hihetetlen komplexitása ellenére világosan kivethető ez a vezérfonal. E vezérfonalat követve a kötet izgalmasan és autentikusan mutatja be azt a folyamatot, ahogyan a nemzetközi kereskedelem karaktere és következményei a tárgyalt korszakban, máig ható módon, mindinkább megszabták a koherens politikai cselekvés te-

rét és teendőit, valamint azt, ahogyan a teoretikusok minderről gondolkodtak – és viszont.

Hont, a szkeptikus történész munkájának kicsengése a modern kereskedő köztársaságok politikájának és gazdaságának a XVII. század óta mind szétbogarhatatlanabb összefonódásával kapcsolatban ambivalens: nyomós érveket vonultat fel az egyforma távolságtartás mellett az önelégültség és az apokaliptikus kétségbeesés szélsőséges attitűdjeivel szemben. Igen, a piacgazdaság teljesítményére folytonosan rávetült a politikai összeomlás árnyéka: a „megosztott emberiség válsága” állandósult (innen a záró tanulmány alcíme), de a rendszer által táplált belső diszharmóniát és nacionalista buzgalmat az annak ugyancsak legmélyéről fakadó, tartós mérséklet ellensúlyozza. Több évszázada felismert s azóta folyamatos tojástánc részesei vagyunk; kilátásaink és pusztá identitásunk mérlegelése az után kiált, hogy újra és újra megvizsgáljuk politikai környezetünk alapanyagait. Hont teljesítménye ezen a téren lenyűgöző.

Ezzel kapcsolatban hadd emlékeztessenek arra, hogy a „cambridge-i” iskola tagjai, akik közé Hontot is sorolni szokás, új mércét igyekeztek állítani arra nézve, hogy az eszmetörténet hogyan szóljon „a jelenhez”. Arra is volt példa körükben, hogy valaki, mint John Dunn, a politikai eszmetörténetből egyértelmű diszciplínává váltással a politikatudományba lépjen át, amikor úgy érzi, mondandója a szakszerűség egy másik tudományterületre jellemző kritériumait kívánja meg. Hont elmegy a végső határig, amelyen innen a történész számára egy szakmunkában ildomos az aktuális „relevancia” felmutatása, de elég fegyelmezett ahhoz, hogy ne engedjen a témában bizony benne rejlő csábításnak, s ne menjen túl az említett határon. Pedig „áthallásra” akadna alkalom bőven minden egyes fejezet lapjain – akár a mai hazai közéleti viták tematikája kapcsán is. Lesznek, akik szemöldöküket ráncolják egy-egy olyan fordulata olvastán, melyekkel kapcsolatban maga is „anakronizmust” említ (persze azért, hogy rámutasson, az adott esetben nem erről van szó). Ilyen Pufendorf mint „szocialista”, vagy Adam Smith mint „mérsékelt vagy liberális nacionalista” említése. Ami az előbbit illeti, láttuk, olyan egykori, hiteles fogalomhasználatról van szó, melyet az a körülmény tüntet fel bizarr és anakronisztikus színben, hogy a jelentést hordozó kifejezés azóta erős és merőben más „töltést” vett fel. Az utóbbit is tanácsos helyi értékén kezelnünk. Az adott helyen megítélésem szerint kifejezetten hasznos heurisztikai funkciója van – még ha a „cambridge-iekre” inkább jellemző kínosan kontextualista terminológiai precizitás jegyében maga Hont általában elutasítóan gondolkodik is az effélékről.

Az alakulóban lévő modern piaci társadalmak belső dinamikájának értelmezésével, erkölcsi státusának értékelésével és megfelelő politikai keretének megtalálásával a felvilágosodás korában valóságos szellemi ipar foglalatossá vált. A *Jealousy of Trade* minden mondatában jelentéssel teljes, „sűrű” olvasmány,

igazi mérföldkő ennek az iparnak a kutatásában. Éppen a mondanivaló összetettsége miatt némileg feltűnő, hogy Hont mellőz olyan témákat, amelyek ezen ipar művelői számára fontosak voltak. Ezek egyike az a megfontolás, hogy a kereskedő társadalom nemcsak anyagi értelemben sikeres és morális szempontból igazságos, hanem – mindkettővel összefüggésben – egyúttal *kellemes* terepe is az emberi életnek: a csiszoltságról, a „jó modorról” és ízlésről van szó, amit Hont elbeszéléseinek főszereplői, Hume és Smith (és mások) ugyanúgy a piaci érdekkövetés és anyagi gyarapodás nem szándékolt következményeként tartottak számon, mint az igazságosságot vagy a joguralmat és a „szabad” politikai intézményeket, ráadásul ez utóbbiak konstituálásában is külön szerepet tulajdonítottak neki. Ezekkel az összefüggésekkel a kutatás szinte önálló üzeméga foglalkozik, s Hont természetesen messzemenően tisztában van velük, de feltehetően a feszesebb okfejtés érdekében a gazdaság dinamikája és a politika intézményes szerkezete és technikái közötti kölcsönhatásra, illetve az ezekkel kapcsolatos elméletekre és programokra koncentrált.

Egy másik téma talán éppen abból kiindulva érdemelne több figyelmet a Hont által elmondott történetben, hogy a kötet vége felé ő maga villantja fel közvetve. Mint láttuk, arról ír, hogy a modern nacionalizmus a szenvedélynek a közéletbe való visszaillesztésével „támasztotta fel” paradox módon a „régiek” politikáját. Az viszont, hogy a szenvedélymentesség a „modern” (XVI–XVIII. századi) politikai bölcsesség sarokkövévé vált, leginkább a XVI. századi neosztoikus gondolkodóknak volt köszönhető, akiknél az – eredetileg a sors és a szerencse (a vallás- és polgárháborúk korában csakugyan) kiszámíthatatlan fordulataival dacoló – állhatatosság egyfajta „belső” szabadság zálogát jelentette, de extrapolálható volt általában véve a fegyelmezettségre, az olykor ellentétes és többnyire ellentmondásos realitásokhoz való rugalmas alkalmazkodó- és kompromisszumkésztségeként értelmezett, pragmatikusan felfogott következetességre (a belső szabadsággal és integritással összeegyeztetett külső konformitásra). Hont röviden érinti Pufendorf *socialitas*-fogalmának sztoikus gyökereit (175. old.) és azt, hogy miközben Smith messzemenően elismerte a nagyjából „a pénz nem boldogít” szóhasználatban összegezhető sztoikus tanítás jogosságát, mégiscsak úgy vélte: ha az emberek többsége képes volna a sztoikus ataraxiára, a faj örökre egalitárius barbárságra volna ítélve (399–400. old.). De a kötet gondolatmenetének szempontjából talán ugyanilyen érdekes az a gondolat, hogy a féltékenység és az irigység szenvedélyei ellen szóló felvilágosult „nacionalizmus”-kritika hogyan merít, ha merít, a még mindig erőteljes sztoikus hagyomány szenvedélymentesség-tanából.

Mindezt az olvasó ne úgy értse, hogy Hontnak ezekkel a kérdésekkel feltétlenül foglalkoznia „kell

volna” a kötet tanulmányaiban, inkább úgy, hogy „van még hely a pályán”. Talán – remélhetőleg – a magyar kutató számára is. Ha ezt az írást azzal kezdtem, hogy megítélésem szerint Hont munkásságáról a hazai tudományosság egyelőre nem vett olyan mértékben tudomást, amennyire rászolgált volna, hadd zárjam azzal az észrevétellel, hogy a *Jealousy of Trade* erre remek alkalmat nyújtana, és pedig nemcsak a szerző magyar származása, hanem főként könyve belső tulajdonságai okán. Megközelítésmódja, kérdései, terminológiája kiváltképpen alkalmasnak látszanak arra, hogy ösztönözzék a felvilágosodás- és reformkori magyar politikai eszmetörténet friss szemléletének kialakítását és alkalmazását. A Habsburg-monarchia mint összetett állam, melyben az abszolutisztikus-homogenizáló kísérletek és megoldások többszörösen is megérik a szuverén nemzetállami törekvések megfogalmazódásának feltételeit – mindez nem új a nap alatt. De a történetnek azokat a mozgatórugóit, amelyek talán éppen annyira a politikai gazdaságtanban rejlenek, mint a Hont által elbeszélte történetben, csak töredékesen ismerjük, s mostanában eléggé el is hanyagoljuk. Adott a hatalmi versenyben való felzárkózás ambíciójából – államrezonból: „állami féltékenységből” – eredő diszkriminatív gazdaságpolitika – „kereskedelmi féltékenység” –, mely – szemponttól függően – értékelhető az ártalmas globális trendekhez igazodó gyarmati kizsákmányolásként, de a hagyományos termelési ágakra való, potenciálisan kölcsönösen előnyös specializációként is. S persze tudott, hogy a (relative) gazdag ország és a szegény ország viszonyát szabályozza. Adódhat belőle nemzeti elfoqltság, irigység és gyűlölet, de jótékony, fejlődést ösztönző *aemulatio*, felvilágosult patriotizmus is. Kecsegtet-e a honi liberalizmus és nacionalizmus forrásvidékének, a sokszor emlegetett és látszólag agyonkutatott „liberális nacionalizmus” történetének jobb megismerésével, ha újraolvassuk a bécsi kameranalistákat, Sonnenfelset, Zinzendorfort és Berzeviczyt, Skerleczet, az országgyűlési bizottságok anyagait, a Széchényieket (és így tovább) e terminusokra, esetleges lokális megfelelőikre, következményeikre való figyelemmel? A *Jealousy of Trade* olvastán a recenzens jó szívvvel ajánlhatja: érdemes volna megpróbálni.* □

* ■ A tanulmány megírásának idején a szerző az Európai Bizottság Marie Curie-ösztöndíjasa volt.